

prof. dr hab. Piotr Kittel
Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Geologii i Geomorfologii

Recenzja rozprawy doktorskiej Mgra Mateusza Skrzatka pt.:

„Przestrzeń osadnicza na rubieży państwa wczesnopiastowskiego w świetle analiz geoinformacyjnych. Ziemia lubuska i ziemia chełmińska – studium porównawcze”

Promotor: prof. dr hab. Wojciech Chudziak

Podstawa formalna przygotowania recenzji

Podstawą sporządzenia niniejszej recenzji jest uchwała Rady Dyscypliny Archeologia Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu z dnia 29.10.2024 r. Recenzja opracowana została na podstawie otrzymanego manuskryptu rozprawy doktorskiej wraz z załącznikiem w formie elektronicznej.

Wstęp

Studia nad uwarunkowaniami środowiskowymi, przede wszystkim geologicznymi i geomorfologicznymi, lokalizacji dawnych punktów osadniczych mają długą historię choć w dalszym ciągu nie w pełni zadowalające wyniki i wnioski. Wynika to między innymi z niepewności i zbyt małej szczegółowości danych geoprzestrzennych dotyczących cech elementów środowiska geograficznego w przeszłości dla stosunkowo niewielkich obszarów oraz konieczności analizowania rozbudowanych baz danych. Postępująca cyfryzacja baz danych środowiskowych (w dalszym ciągu niewystarczająca jest jednak ich szczegółowość) oraz rozwój narzędzi analitycznych, w tym zwłaszcza cyfrowych narzędzi analiz geoinformacyjnych, pozwalają studia nad relacjami człowiek-środowisko przenieść na inny poziom, tj. taki w którym uzyskiwane wyniki oparte są o próby i analizy istotne statystycznie. Współczesne badania uwarunkowań środowiskowych lokalizacji osadnictwa z wykorzystaniem narzędzi GIS pozwalają bowiem na opracowywanie mocno rozbudowanych i

wzajemnie powiązanych baz danych. Studiów takich dla ważnych poznawczo obszarów w kluczowym momencie historycznego rozwoju osadnictwa na ziemiach polskich podjął się Mgr Mateusz Skrzatek. O tym jak ambitne, i w swym założeniu interdyscyplinarne, było to zadanie świadczy obszerność i wielowątkowość przygotowanego opracowania, o czym poniżej.

Ocena formalna rozprawy doktorskiej

Przedłożony do recenzji manuskrypt rozprawy doktorskiej Mgra M. Skrzatka ma formę autorskiej monografii. Zasadnicza jej część liczy 288 stron i zaopatrzona jest w dwa obszerne załączniki w formie elektronicznej, na które składają się: 1/ zestaw 167 rycin, w większości autorsko opracowanych map tematycznych (ogółem 193 str.); 2/ katalog 617stu(!) analizowanych stanowisk archeologicznych uzupełniony o kolejne 172 rycin (4 błędnie ponumerowane przez Autora i nieuwzględnione w spisie rycin) i 21 tabel (ogółem 430 str.). Całe opracowanie liczy zatem ogółem 911 stron i zawiera 104 tabele oraz 380 rycin.

Na część merytoryczną monografii składają się rozdziały zatytułowane kolejno: 1/ „Wprowadzenie” (7 podrozdziałów, 56 str.), 2/ „Uwarunkowania środowiskowe” (2 podrozdz., 23 str.), 3/ „Rozmieszczenie oraz struktura zasiedlenia ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej we wczesnym średniowieczu” (6 obszernych podrozdziałów, 117 str.), 4/ „Analiza porównawcza ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej w świetle analiz geoinformacyjnych” (4 podrozdz., 38 str.), 5/ „Podsumowanie” (5,5 str.). Całość zasadniczej części manuskryptu uzupełniają spisy tabel i rycin oraz spis bibliografii liczący 510 pozycji (nie wszystkie jednak cytowane w tekście pracy).

Większość rozdziałów pracy podzielona została na podrozdziały, a te w wielu przypadkach na części niższej rangi, miejscami aż do szóstego (pod)poziomu. Struktura ta jest według mnie nadmiernie rozbudowana, co dobrze ilustruje spis treści zajmujący niemal 5 stron manuskryptu. Od strony formalnej błędne jest każdorazowe powtarzanie terminów (np. „osada” czy „strefa”) w tytułach części niższego rzędu. Dotyczy to w szczególności rozdziałów 3 i 4. Jednocześnie przy ogromnym rozdrobnieniu struktury pracy Autor nie ustrzegł się błędów w numeracji poszczególnych jej części. Występuje także pomyłki w kolejności numeracji rycin.

Tytuł ocenianej pracy zasadniczo odzwierciedla zawartą w nim treść merytoryczną dotyczącą charakterystyki warunków środowiskowych, w ramach których przebiegał rozwoju wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej. Układ monografii miał w założeniu uzyskać klasyczną strukturę publikacji naukowych IMRaD z

określonym we wstępie celem pracy, opisem metod, wyników, a następnie ich dyskusją i wnioskami końcowymi. Jednak w toku prowadzonej narracji, Autor miejscami nie zadbał w wielu miejscach o właściwe pogrupowanie tych treści i nie ustrzegł się pewnych powtórzeń.

Oceniana monografia napisana została zrozumiałym, choć miejscami nieco zawiłym językiem. Zdarza się niespójność opisywanych wątków zaś inne wątki odmiennie sformułowane powtarzają się w kolejnych akapitach. Autor nie ustrzegł się usterek stylistycznych, interpunkcyjnych oraz wielu błędów edytorskich (tu min. zbędne spacje, zły sposób cytowania publikacji wieloautorskich czy usterki w spisach tabel i spisie bibliografii).

Ocena merytoryczna rozprawy doktorskiej

Pan Mgr M. Skrzatek postawił przed sobą bardzo ambitne zadanie, polegające na przeprowadzeniu wieloaspektowej analizy rozwoju wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej w powiązaniu z uwarunkowaniami środowiskowymi, w odniesieniu do wybranych abiotycznych elementów środowiska geograficznego. O wyborze obszarów badawczych zdecydowało ich położenie na obrzeżach, odpowiednio zachodnim i wschodnim, formowanego od połowy X w. państwa piastowskiego. Niebagatelną rolę w dobrze obszarów badań odegrał również ich bardzo dobry stan rozpoznania archeologicznego. Zaś podjęte studia miały w zamyśle Autora wskazać na podobieństwa i różnice w przebiegu zasiedlania obu pogranicznych regionów. W tym celu Mgr M. Skrzatek podjął się benedyktyńskiej pracy szczegółowego przeanalizowania środowiskowych uwarunkowań lokalizacyjnych 617 osad o charakterze obronnym (wg danych w Katalogu stanowisk). Zaś ogółem Doktorant przeanalizował położenie 1339 (Autor podaje na str. 17 liczbę 1149) stanowisk archeologicznych (w tym 1149 osad oraz dalszych niemal 200tu punktów lub śladów osadniczych) – odpowiednio 605 na ziemi lubuskiej i 734 na ziemi chełmińskiej (wg Tab. 3-15). Warto podkreślić, że badania przeprowadzone zostały w różnych skalach, tj. z perspektywy: pojedynczych osad, a następnie skupisk, stref oraz regionów osadniczych. W swoich studiach Mgr M. Skrzatek z powodzeniem zastosował rozbudowany aparat narzędzi geoinformacyjnych i geoprzestrzennych, wykazując przy tym zaawansowane umiejętności w zakresie ich wykorzystania w badaniach osadniczych. Zaś szeroki zakres merytoryczny omawianych treści oraz bogaty zestaw cytowanej literatury dowodzą dobrej orientacji Doktoranta w przedmiocie podjętych studiów.

Pierwszy obszerny rozdział rozprawy stanowi „Wprowadzenie”, w którym omówione zostały następujące zagadnienia: 1/ „Problematyka, cel i zakres pracy”, 2/ „Kwestie

terminologiczne”, 3/ „Materiał badawczy”, 4/ „Problem periodyzacji materiałów źródłowych i kwantyfikacja stanowisk archeologicznych pod kątem ich chronologii”, 5/ „Historia badań”, 6/ „Metody badań”. W pracy naukowej o strukturze IMRaD „Materiały i metody badań” powinny stanowić odrębny rozdział lub rozdziały. Ponadto tytuł podrozdziału 1.4. „Problem periodyzacji materiałów źródłowych i kwantyfikacja stanowisk archeologicznych pod kątem ich chronologii” jest nadmiernie rozbudowany – „problem periodyzacji” to z grubsza to samo co „kwantyfikacja (...) pod kątem ich chronologii”. Jednocześnie problem chronologii badanych stanowisk z powodzeniem zmieściłby się w zakresie merytorycznym rozdziału poświęconego charakterystyce materiału badawczego. Za zbędny z punktu widzenia zakresu merytorycznego pracy oceniam dość obszerny podrozdział poświęcony historii badań archeologicznych analizowanych obszarów. Równocześnie należy podkreślić, że wiedza Autora w tym zakresie miała istotne znaczenia dla krytycznej analizy dostępnego materiału badawczego.

W rozdziale wstępnym Autor formułuje następujące cele badawcze: 1/ wyjaśnienie mechanizmów kształtujących schematy organizacji przestrzennej osadnictwa oraz kierunki zagospodarowania środowiska przyrodniczego w obu badanych regionach oraz 2/ (podkreślony jako głównym cel) „charakterystyka ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej, stanowiących rubież osadniczą państwa wczesnopiastowskiego z zastosowaniem analizy porównawczej” (str. 8). Ten drugi cel sformułowany został zbyt ogólnie - rozumiem, że Autorowi chodziło o „charakterystykę przemian sieci osadniczej”, jako przedmiotu badań a nie o „charakterystykę (w domyśle) fizycznogeograficzną (czy środowiskową)” badanych ziem. Doktorant podkreśla również, że dobór obszarów badań miał na celu porównanie zjawisk zachodzących synchronicznie lub może właśnie asynchronicznie na obu „rubieżach” państwa piastowskiego. Generalnie cel i przedmiot badań wydają się być jasne dla Doktoranta, choć ich precyzyjne wyartykułowanie w rozdziale wstępnym przysporzyło pewnych problemów. Nie mam jednak wątpliwości, że Mgr M. Skrzatek przystępując do swoich studiów wiedział jakim problemem badawczym chce się zająć i jakie jest jego znaczenie poznawcze. Tym bardziej, że znacznie wcześniej Doktorant sformułował cele swej pracy w innym jej miejscu pisząc, że „obejmują (one) zrozumienie wpływu środowiska na rozwój osadnictwa w analizowanych regionach oraz porównanie ich struktury osadniczej” (str. 62).

W dalszej części podrozdziału pt. „Problematyka, cel i zakres pracy” Autor omawia kwestie dotyczące zakresu chronologicznego i terytorialnego podjętych studiów. Nie wnosząc zastrzeżeń do kwestii merytorycznych tej części manuskryptu, zwracam uwagę, że powinny one stanowić treść odrębnego rozdziału dotyczącego terenu badań. Kolejny podrozdział

Wprowadzania stanowi krótka część zatytułowana „Kwestie terminologiczne”, w którym Autor porusza wybrane zagadnienia metodologiczne dotyczące badań nad relacjami człowiek-środowisko oraz studiów osadniczych.

Podrozdział „Materiał badawczy” wbrew tytułowi nie stanowi omówienia bazy danych podlegających analizie w trakcie przeprowadzonego procesu badawczego. W przypadku omawianej dysertacji czytelnik spodziewałby się w tak zatytułowanej części charakterystyki i specyfiki zebranej bazy stanowisk archeologicznych, czyli reliktyw punktów osadniczych, których cechy położenia i wzajemne relacje zostały poddane odpowiednim procedurom geostatystycznym i geoprzestrzennym. Zaś w recenzowanej pracy treści przedstawione przez Autora w omawianym podrozdziale powinny stanowić zasadniczo fragment części metodycznej. Odnosząc się do zawartości merytorycznej podrozdziału należy podkreślić, że Doktorant udowadnia swoją dobrą orientację w specyfice źródeł (tj. zasobów AZP czy danych geoprzestrzennych, jak wersje cyfrowe szczegółowych map tematycznych obrazujących wybrane komponenty środowiska geograficznego), które posłużyły Mu do: 1/ stworzenia bazy analizowanych stanowisk oraz 2/ pozyskania danych do przeprowadzenia analiz geoinformacyjnych. Obowiązkiem recenzenta jest jednak zwrócenie uwagi na pewne ograniczenia wykorzystanych materiałów geoprzestrzennych, takich jak: Szczegółowa mapa geologiczna Polski, Mapa glebo-rolnicza Polski czy Mapa podziału hydrograficznego Polski. O ile Doktorant zdaje sobie sprawę, że wszystkie te materiały ukazują sytuację współczesną prezentowanych cech środowiska, o tyle trzeba podkreślić, że SMGP z reguły nie obrazuje stricte powierzchniowej budowy geologicznej, podczas gdy znacznie bardziej przydatne w tym zakresie są dane zobrazowane na mapach glebowo-rolniczych. Te drugie mają z kolei znaczne ograniczenie w przypadku danych dotyczących obszarów zalesionych. MPHP w ogólnym tylko zarysie, i trudnym przy tym do oceny bez szczegółowych badań, odzwierciedla sieć hydrograficzną ziem polskich w przeszłości, zwłaszcza na obszarach młodogłacialnych. Autor generalnie zdaje sobie sprawę z ograniczeń współczesnych materiałów kartograficznych, czemu daje wyraz w rozdziale 2 swojej dysertacji.

Bardzo ważną częścią rozdziału wstępnego, również ze względu na postawione cele badawcze, jest podrozdział metodyczny. Autor, po krótkim przeglądzie głównie polskiej literatury naukowej z zakresu studiów środowiskowo-osadniczych, omówił w nim podstawy budowy bazy danych analizowanych stanowisk archeologicznych oraz zastosowanych procedur geoinformacyjnych, takich jak: analizy pochodnych Numerycznego Modelu Terenu (NMT), analiza skupień (klasteryzacja) oraz delimitacja osad. Nie mam wątpliwości, że Mgr

M. Skrzatek biegle posługuje się stosowanymi metodami z wykorzystaniem różnorodnych narzędzi GIS. Uchybieniem w przygotowaniu tej części jest brak opisu metodyki analizy zmienności gęstości osadnictwa z wykorzystaniem wariancji i odchylenia standardowego (wyniki opisane w rozdz. 3) czy funkcji kernel-density (wyniki przedstawione na ryc. 1 i 140). Nie została również opisana metodyka analizy położenia stanowisk względem obiektów hydrograficznych, której wyniki zaprezentował Autor w podrozdz. 3.3.4. Również w podrozdziale z omówieniem wyników (3.3.5.), nie zaś w omawianej części, pojawił się parozdaniowy zarys metodyki badania położenia osad na tle pokrywy glebowej.

Niezwykle istotnym aspektem metodycznym recenzowanego opracowania są podstawy doboru i klasyfikacji badanych osad obronnych przedstawione w podrozdziałach 1.6.2.1. i 1.6.2.2. Generalnie zgadzając się z zaproponowaną klasyfikacją i jej szczegółowością, należy zwrócić uwagę na niektóre przyjęte niezbyt trafne terminy, jak np.: położenie „denne i denno-terasowe” obok oddzielnej kategorii położenia terasowego czy użycie terminu „przybrzeżne” w kontekście form dolinnych lub polodowcowych. Z perspektywy geomorfologicznej również stosowanie terminów „wyspa”, „półwysep” oraz „równina” w kontekście elementów form fluwialnych czy polodowcowych budzi zastrzeżenia. Z kolei niezwykle cenne i nowatorskie w podejściu są treści przedstawione w kolejnym podrozdziale pracy (tj. 1.6.3.), a poświęcone klasteryzacji populacji analizowanych reliktyw dawnego osadnictwa. Zastosowana metodyka jest zaprezentowana w sposób przejrzysty i w moim przekonaniu godna przetestowania na innych obszarach oraz warta szerszego upowszechnienia w studiach osadniczych.

Za zupełnie zbędny uważam podrozdział 1.7. „Układ pracy”, stanowiący swego rodzaju streszczenie pracy, które jeśli w istocie w zamyśle Autora miało nim być, znalazło się w niewłaściwym miejscu manuskryptu.

Obszerny rozdział 2 zatytułowany „Uwarunkowania środowiskowe” w zamyśle Autora (por. podrozdz. 1.7.) ma prezentować podstawową charakterystykę wybranych elementów środowiska geograficznego, tj. ukształtowania terenu, pokrywy glebowej oraz sieci hydrograficznej analizowanych obszarów badawczych. Charakterystyka ta opracowana została w ramach podziału na regiony fizycznogeograficzne wg J. Kondrackiego (1998). Pierwsze dwa akapity rozdziału stanowią uwagi ogólne, które powinny znaleźć się raczej we wprowadzaniu. Dalsza treść tej części pracy jest zasadniczo omówieniem charakterystyki regionów różnej rangi prezentowanej w literaturze fizyczno-geograficznej, uzupełnionym jednak o wyniki autorskiej analizy elementów rzeźby z wykorzystaniem narzędzi GIS. W moim przekonaniu lepszym podejściem, bardziej prawidłowym z punktu widzenia postawionych celów i założeń studiów,

byłoby przygotowanie charakterystyki cechy wybranych elementów środowiska geograficznego analizowanych obszarów badawczych (tj. ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej), ze zwróceniem uwagi na ich specyficzne, szczególnie istotne dla badanego osadnictwa cechy. Doktorant nie ustrzegł się w kilku miejscach narracji potknięć terminologicznych, jak: lodowiec zamiast lądolód, Vistulian zamiast zlodowacenie wisły czy dorzecze zamiast zlewnia.

Zasadniczą analityczną część pracy stanowi obszerny rozdział 3. zatytułowany „Rozmieszczenie oraz struktura zasiedlenia ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej we wczesnym średniowieczu”. Część ta liczy, jak wspomniano, 117 stron, podzielona została na sześć obszernych podrozdziałów, a te na dalsze części niższego poziomu, aż do szóstego rzędu. Doktorant uporządkował prezentację wyników swoich pogłębionych studiów w układzie od najmniejszych do największych jednostek osadniczych, tj. od osad do regionów osadniczych. W moim przekonaniu, z punktu widzenia postawionych celów, w tym założenia porównania sytuacji panującej na obu analizowanych obszarach badawczych, bardziej przejrzyste byłoby uporządkowanie prezentacji wyników regionalnie i w dalszej kolejności według hierarchii struktur osadniczych i ich chronologii. Omawiany rozdział stanowi prezentację bardzo szczegółowej i kompleksowej analizy struktury i rozmieszczenia osadnictwa w badanym okresie na badanych obszarach oraz relacji tych struktur do wybranych elementów środowiska geograficznego. Nie sposób śledzić narracji zaprezentowanej w rozdziale 3 bez stałych odniesień do bogatego materiału ilustracyjnego w postaci licznych tabel i wykresów, a zwłaszcza map zamieszczonych w załączniku.

Po krótkim wprowadzeniu do rozdziału, stanowiącego de facto jego streszczenie, Autor przedstawił w podrozdziale 3.2. „Chorologiczny zakres zasiedleni(a) na tle mezoregionów fizycznogeograficznych” zarys rozprzestrzenienia punktów osadniczych na badanych obszarach w ujęciu mezoregionalnym, Opis ten jest bardzo uproszczony i pobieżny, a Doktorant odnosi się w nim w kilku miejscach do obiektów współczesnego zagospodarowania terenu, nieistotnych więc z perspektywy osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Co warte podkreślenia od kolejnego podrozdziału Autor odchodzi, moim zdaniem słusznie, od prowadzenia opisów w obrębie fizycznogeograficznych jednostek mezoregionalnych, a przechodzi do pogłębionych analiz w obrębie dwu obszarów badawczych. Sama charakterystyka cech położenia i organizacji struktur osadniczych przeprowadzona została hierarchicznie od jednostek mniejszej rangi (tj. osad) do jednostek wyższej rangi wydzielonych w ramach przeprowadzonej klasteryzacji (tj. skupisk, stref i regionów osadniczych).

Podrozdział 3.3. prezentuje zatem wyniki wieloaspektowej analizy położenia i charakteru osad. Treść dwustronicowego „wstępu” do tej części pracy (str. 95-96) powinna znaleźć się we wprowadzeniu i metodach. Omawiany podrozdział podzielony został na następujące części niższej rangi: 3.3.1. „Rozmieszczenie osad”, 3.3.2. „Położenie osad względem form ukształtowania terenu”, 3.3.3. „Typologia położenia topograficznego osad”, 3.3.4. „Położenie osad względem najbliższego sąsiedztwa obiektów sieci hydrograficznej”, 3.3.5. „Położenie osad na tle pokrywy glebowej”, 3.3.6. „Wyniki analiz delimitacji osad”. Treści merytoryczne poszczególnych części omówione zostały każdorazowo w podziale na oba analizowane obszary badawcze (tj. ziemię lubuską i ziemię chełmińską). Omawiany fragment pracy najlepiej dowodzi ogromu pracy badawczej, jaką Doktorant włożył w uzyskanie statystycznie istotnych wyników pogłębionej wielowarstwowej i wieloaspektowej analizy bazującej na danych geoinformacyjnych. Złożoność zadania wynikała nie tylko z zastosowania metod geostatystycznych i geoprzestrzennych, ale również specyfiki analizowanej bazy danych, tj. populacji stanowisk archeologicznych o różnym stopniu przebadania, różnej chronologii i znaczeniu w dawnej sieci osadniczej. Z kolei charakter uzyskanych wyników, jak podkreślam bazujących na analizach geoinformacyjnych, powoduje, że lektura tego obszernego podrozdziału jest dość żmudna. Nie sposób jednak nie zgodzić się z prezentowanymi wnioskami, pomimo podniesionych wcześniej uwag metodycznych dotyczących specyfiki wykorzystanych źródeł informacji geoprzestrzennej. Szczególnego podkreślenia wymaga istotne statystycznie wskazanie preferencji osadniczych w poszczególnych okresach wczesnego średniowiecza na badanych obszarach, w ujęciu regionalnym i lokalnym. Trudno jednak ocenić na ile Autor uwzględnił w swoich analizach specyfikę środowiskową obszarów, np. czy zwiększony udział lokalizacji wysoczyznowej stanowisk na ziemi chełmińskiej nie jest (i w jakim stopniu może być) odzwierciedleniem szerokiego rozprzestrzenienia powierzchni wysoczyznowych na tym obszarze. Zastanawia także wysoki udział osad zlokalizowanych w obrębie równin torfowych w przypadku ziemi lubuskiej – jaki jest wiek tych torfów? Ponadto jak poradził sobie Autor z zaklasyfikowaniem równin biogenicznych w rynnach subglacjalnych? Bardzo interesująca i oparta o wiarygodne podstawy metodyczne jest opracowana i przetestowana na liczebnie istotnej populacji propozycja wyznaczania różnych kategorii delimitacji osad z wykorzystaniem danych NMT. Przeprowadzona klasyfikacja umożliwiła Autorowi dalszą pogłębioną analizę cech, rozmieszczenia i rozwoju w poszczególnych okresach chronologicznych osad o różnych formach ich delimitacji.

Kolejne trzy podrozdziały poświęcone zostały omówieniu charakterystyki i cech rozmieszczenia kolejno: 3.3. (powinno być 3.4.) Skupisk, 3.4. (3.5.) Stref i 3.5. (3.6.) Regionów osadniczych w ramach analizowanych obszarów badawczych. Każdy z tych podrozdziałów ma analogiczną strukturę wewnętrzną, w ramach której przedstawione zostały następujące zagadnienia merytoryczne: rozmieszczenie, zróżnicowanie wielkościowe („Analiza ilościowa” wg Autora), morfologia (tj. charakter przestrzenny i koncentracja) skupisk oraz środowiskowe warunki lokalizacyjne na tle wybranych komponentów. Wszystkie te zagadnienia zostały przeanalizowane w układzie chronologicznym. Za niewątpliwie interesujące podejście badawcze należy uznać pogłębioną analizę klasteryzacji dużej populacji stanowisk udokumentowanych na obu badanych obszarach, które pozwoliło m.in. na wyróżnienie różnych kategorii przestrzennych wydzielonych aglomeracji, tj. o charakterze centralnym, liniowym i rozproszonym. Autor poddał również badaniom potencjalny wpływ czynników środowiskowych na organizację przestrzenną wyróżnionych skupisk osadniczych i poszczególnych ich typów w kolejnych fazach rozwoju.

Niejaką podsumowanie wniosków zaprezentowanych w rozdziale 3 stanowi rozdział 4 zatytułowany „Analiza porównawcza ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej w świetle analiz geoinformacyjnych”. Ma on w zamyśle Autora stanowić dyskusję uzyskanych wyników. Dyskusja ta ogranicza się jednak przed wszystkim do porównania wyników uzyskanych dla obu obszarów badawczych, co stanowi rzecz jasną realizację jednego z założonych celów pracy. Każdy z podrozdziałów, których tytuły odnoszą się wprost do części rozdziału 3, jest podsumowany wypunktowanymi najważniejszymi wnioskami wynikającymi z przeprowadzonych szczegółowych badań Doktoranta. Siłą rzeczy zatem część tych wniosków w formie opisowej musiała zostać powtórzona w rozdziale 5. „Podsumowanie”. Wyniki przedstawione w sposób zsyntetyzowany w rozdziale 4 zostały zilustrowane licznymi tabelami i wykresami, co niewątpliwie znacznie ułatwia panowanie nad narracją Autora. Istotnym wydaje mi się brakiem, co w jakimś stopniu może wynikać z bardzo szerokiego i wieloaspektowego zakresu przeprowadzonych studiów, jest bardzo marginalne przedyskutowanie podstaw metodycznych i uzyskanych z ich pomocą wyników z wnioskami innych autorów.

Rozdział podsumowujący winien zostać opracowany staranniejsze od strony edytorskiej. Brak jest bowiem usystematyzowanego układu treści podsumowania. Zaś niektóre wątki, choć prawidłowe od strony merytorycznej, powtarzają się w nim parokrotnie. Uważam również, że rozbudowany passus poświęcony roli grodów we wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej

powinien znaleźć się w innym miejscu pracy (być może we wprowadzeniu). Przedstawione w nim treści nie stanowią bowiem efektu dociekań Autora w ramach zrealizowanego tematu rozprawy.

Ważnym i jednocześnie bardzo obszernym uzupełnieniem merytorycznym zasadniczej części manuskryptu są załączniki, w postaci katalogu stanowisk i bogatego zestawu materiałów kartograficznych. Dają one z jednej strony ogromną bazę danych szczegółowych wykorzystanych w toku przeprowadzonej analizy, a z drugiej stanowią bardzo ważne uzupełnienie od strony ilustracyjnej, pozwalające na weryfikację stawianych przez Autora tez i wyciąganych wniosków.

Mgr M. Skrzatek w ramach przygotowanej dysertacji przeprowadził wieloaspektowe i wielowątkowe studia środowisko-osadnicze, które obejmowały różnorodne obszary badawcze. Za najważniejsze z nich uważam: 1/ badania środowiskowych uwarunkowań lokalizacji osadnictwa wczesnośredniowiecznego, 2/ opracowanie zaawansowanej metodyki klasyfikacji delimitacji osad, 3/ studia nad specyfiką rozwoju wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej. Uważam, że każdy z wymienionych wątków mógłby z powodzeniem stanowić oddzielny temat obszernej rozprawy doktorskiej. Podobnie skupienie się tylko na jednym z analizowanych obszarów badawczych w zupełności wypełniłby wymagania stojące przed doktorantem.

Za najważniejsze osiągnięcia badawcze uzyskane przez Mgra M. Skrzatka w ramach jego studiów uważam wiarygodne udokumentowanie: 1/ stabilizacji i konsolidacji osadnictwa opartego w coraz większym stopniu o osady obronne na pogranicznych obszarach państwa piastowskiego w okresie od poł. X do poł. XI w.; 2/ dominującej roli skupisk centralnych, dowodzącej znacznego zawansowania organizacji przestrzennej osadnictwa na obu obszarach badawczych; 3/ znaczenia powierzchniowej sieci hydrograficznej jako ważnego czynnika lokalizacyjnego wczesnośredniowiecznych punktów i skupisk osadniczych. Zdaniem Doktoranta zasadnicza różnica pomiędzy charakterem zasiedlania porównywanych obszarów badawczych polegała na kluczowej roli stref wysoczyznowych dla rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego na ziemi chełmińskiej, a z kolei obszarów dolinnych i stref podmokłych na ziemi lubuskiej. Różnice te zdaniem Autora odzwierciedlają odmienne strategie adaptacyjne społeczności do lokalnych warunków środowiskowych. W ten sposób Doktorant odniósł się do postawionego na pierwszej stronie dysertacji głównego celu podjętych studiów, zrealizowanego w toku zaawansowanych analiz geoinformacyjnych.

Główne drobne uwagi do tekstu monografii:

W krótkiej charakterystyce założeń Szczegółowej mapy geologicznej Polski w skali 1: 50 000 Autor wspomina (str. 19) o braku „bardziej szczegółowych opracowań” w kontekście oceny szkiców geomorfologicznych dołączanych do arkuszy tej mapy. Zwracam uwagę, że integralnym elementem poszczególnych arkuszy są Objasnienia do SMGP, w których oprócz samej mapy geomorfologicznej w skali 1: 100 000 znajdują się również opis m.in. zarówno do treści geologicznej, jak i geomorfologicznej.

W opisie „Klasyfikacja osad pod względem typologii położenia topograficznego” (str. 57) Autor wymienia kategorię położenia dolinno-rynnowego, charakteryzując ją jako grupę stanowisk znajdujących się w obrębie „dolin rzecznych i zagłębień związanych z fluwioglacjalną działalnością wody”. Należy zwrócić uwagę, że z jednej strony nie wszystkie zagłębienia genezy fluwioglacjalnej są rynnami subglacjalnymi, a z drugiej strony nie wszystkie rynny mają (wyłącznie) genezę wodnolodowcową.

Należy domyślać się, że w zdaniu „Obserwacja klimatu, wód powierzchniowych i podziemnych, pokrywy glebowej w ostatnich stu latach może zakreślić uwarunkowania środowiska względem np. temperatury powietrza, bilansu wodnego, pogodowych zjawisk ekstremalnych, naturalnej szaty roślinnej” (str. 66) Autorowi chodziło raczej o to że: „Obserwacje meteorologiczne i hydrologiczne oraz badania gleboznawcze realizowane w ciągu ostatnich stu lat pozwalają lepiej poznać dynamikę relacji zachodzących między elementami środowiska geograficznego”

I dalej na tej samej stronie: „Denudacja, zmiany pokrycia terenu, zmiany klimatyczne, zmiany sieci hydrograficznej oraz bilansu wodnego są czynnikami” – wymienione elementy to procesy a nie czynniki.

W ostatnim akapicie na str. 66 pojawia się stwierdzenie: „W strefie marginalnej fazy pomorskiej znajdują się pojezierza Zachodniopomorskie, Wschodniopomorskie, Południopomorskie, Iławskie oraz Chełmińsko-Dobrzyńskie. Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka rozdziela pojezierza fazy pomorskiej od Pojezierzy Lubuskiego i Wielkopolskiego, powstałych w fazie poznańskiej Vistulianu” – Poj. Południopomorskie i Poj. Chełmińsko-Dobrzyńskie oraz Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka znajdują się na przedpolu fazy pomorskiej zl. wisły, której zasięg pokrywa się generalnie z północną granicą Poj. Południopomorskiego i Poj. Chełmińsko-Dobrzyńskiego.

Sformułowanie „W obrębie stanowisk archeologicznych najczęściej występują gleby antropogeniczne (anthrosole)” (str. 67) uważam za zbyt daleko idące.

Na str. 89 mowa jest o „wydłużonych formach wyniesionych ponad równinę doliny” – chodzi o równinę zalewową.

Nieprecyzyjne jest stwierdzenie „Analiza rozmieszczenia osad uwzględnia nie tylko ich geograficzne położenie, ale także kontekst krajobrazowy, topograficzny (...)” (str. 97) - położenie topograficzne mieści się w zakresie terminu „geograficzne położenie”, zaś krajobraz jest odzwierciedleniem zasadniczych cech środowisk geograficznego.

Tabela 16. Ziemia chełmińska. Podłoże geologiczne gleb, na których wystąpiły miejsca zasiedlenia (str. 128) – powinno być „Skąła macierzysta gleb” lub „Rodzaje gleb” (w rozumieniu systematyki gleb Polski)

Tabele 24 i 25 (str. 138-139 i 142-143) – brak wyjaśnienia znaczenia symboli zastosowanych w kolumnie I – należy się domyślić, że chodzi o kolejne fazy osadnicze

Nie sądzę, że termin „mniej zurbanizowanych” (str. 180) w kontekście dyskutowanego osadnictwa wczesnośredniowiecznego jest właściwy

Na str. 204 znalazło się sformułowanie: „Na ziemi chełmińskiej dominującymi formami ukształtowania terenu były wysoczyzny (...), które stanowiły łącznie ponad 50% wszystkich osad” – te wysoczyzny stanowiły podłoże dla większości osad

Autor pisze „W 1958 roku Henryk Wiklak z Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego” (str. 26) – H. Wiklak był pracownikiem Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, a pełna nazwa wspomnianej jednostki naukowej w 1958 r. brzmiała: Katedry Archeologii Polski UŁ

Główne uwagi dotyczące redakcji „Atlasu”:

- „wg Kurnatowska” – powinno być „wg Kurnatowskiej”

- „pierwsze państwo piastowskie” lub „państwo pierwszych Piastów” powinno być pisane słownie

- „Geomorfologia ziemi (...)” oraz „Gleby ziemi (...)” – powinno być „Mapa geomorfologiczna ziemi (...)” oraz „Mapa współczesnej pokrywy glebowej ziemi (...)”

- „Analiza Geomorphons (...)” – powinno być „Punkty osadnicze na tle topografii terenu (...) wykonanej z użyciem narzędzia Geomorphons” – podobnie dla „Valley Depth”

- w większości przypadków podpisy w legendach powinny być pisane małą literą i w liczbie mnogiej

- przyjęte przedziały wysokościowe na mapach hipsometrycznych i mapach wysokości względnych powinny wyrównane do równych wysokości najlepiej w cięciu 5 m, ponadto właściwsze byłoby zastosowanie na tych pierwszych skali barw hipsometrycznych E. Romera

- od rycina 2 do ryciny 129 przyjęty sposób prezentacji klasyfikacji stanowisk, przy zastosowaniu niewielkich sygnatur utrudnia odczytanie zasadniczej treści map

- od ryciny 3 do 138 podpis powinien brzmieć: „Rzut poziomy (...)” (nie pionowy) lub lepiej „Plan reliktyw wałów grodzisk (...)”

- ryciny 4 i 140 – „Mapa gęstości rozmieszczenia grodzisk (...) z wykorzystaniem funkcji kernel-density” – Autor w żadnym miejscu pracy nie wspomina o wykorzystaniu tego narzędzia

W Załączniku 2 nie zawsze chronologia stanowisk podawana w tabelach zgadza się z tą w opisie obiektów – por. np. Górzynkowo, stan. 9/60-15 – Tab. 10, 11 i str. 116.

Podsumowanie

Przedstawione wyżej uwagi krytyczne odnoszą się w głównej mierze do struktury pracy, a w mniejszym stopniu do zwartości merytorycznej opracowania. Zaś same uwagi merytoryczne stanowią naturalny element dyskusji naukowej i w żadnym stopniu nie umniejszają wartości recenzowanej pracy. Przedstawiona do oceny rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną kandydata i stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Tym samym dowodzi, że Mgr M. Skrzatek jest dojrzałym badaczem, dobrze przygotowanym do realizowania samodzielnych projektów badawczych z zakresu studiów archeologicznych, w tym osadniczych z wykorzystaniem zaawansowanych narzędzi analitycznych. Doktorant udowodnił ponadto, że potrafi przygotować opracowanie z pogłębioną analizą danych i interpretacją uzyskanych wyników oraz ich krytyczną dyskusją. Jednocześnie należy podkreślić, że zgromadzony podczas przygotowywania dysertacji materiał badawczy i analityczny oraz zdobyte umiejętności przez długie lata będą mogły być z powodzeniem wykorzystywane przez Doktoranta w jego dalszej karierze naukowej.

Wniosek końcowy:

Po zapoznaniu się z przedłożoną pracą stwierdzam, że powierzona mi do recenzji rozprawa doktorska Mgra Mateusza Skrzatka **spełnia niezbędne wymagania** określone w art. 13 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. z 2003 r. Nr 65, poz. 595 z późniejszymi zmianami). Wobec powyższego składam wniosek do Rady Dyscypliny Archeologia Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu o dopuszczenie Mgra Mateusza Skrzatka do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Choinek, 22 listopada 2024 r.

prof. dr hab. Piotr Kittel

Przypisy:

Kondracki J. (1998) Geografia regionalna Polski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa